

עיונים בסיפורי ש"י עגנון

מאויב לאוהב

גילוי אליהו

מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם

כחבה : מלכה שקד

יועץ : ק.א. ברתיני

עריכה לשונית: יחזקאל קרן

מ ב א

להוראתם של סיפורי חסידים של עגנון

הבא להורות סיפורי חסידים של עגנון במסגרת בית-הספר, בין החילוני ובין הדתי, חייב לתת דעתו על שאלה יסודיות: כיצד יתייחס אל תכלית השמעתם המקורית באוזני קהל של חסידים. מן המפורסמות הוא, שתכלית זאת היתה "לעורר את התלמידים לכך שידבקו בדרכי השם יתברך"¹, אבל החינוך החילוני המודרני יגלה בוודאי ספקנות לפחות באשר לניסוחה של תכלית זו, ואילו החינוך הדתי יצטרך לשאול את עצמו לפחות על הדרך הראויה להשגתה, שהרי השמעת סיפורי חסידים באוזני ילדים צריכה להביא בחשבון שילדים, ולו גם דתיים, עדיין אינם קהל של חסידים.

על המורה המחליט להורות סיפורים כגון אלה להיות מודע לבעיות שלפניו. לאחר שהחליט שההוראה כדאית משום ערכם (המוסרי, הדתי, הספרותי, ההיסטורי וכיו"ב) של הסיפורים, יהא עליו לשקול כיצד יועלה ערך זה בלי שהקושי שצוין יחבל בהוראתו. אך תהא הדגשתו אשר תהיה - הוא לא יוכל להתעלם מה"לקח" החסידי

1 עיין בקטעים מתוך: "אורו של משיח" ו"מעשיות", המובאים בהמשך המבוא.

המשוקע בסיפורים אלה. אפילו במסגרת של הוראה
תיכונית, כאשר תשומת-הלב עשויה להיות נתונה להדגשת היסוד
הספרותי שבסיפורים, יהא זה משגה להתעלם מהמגמה המוסרנית-
דידקטית של סיפורים דמויי מעשיות חסידיות¹, שהרי מגמה זו היא
מגוף ענייני ומבנהו הספרותי של הסיפור החסידי. משום כך למן הרגע
שהחליט המורה על הוראתם, עליו לשאול את עצמו: כיצד יקרב את
"הלקח" הפנימי הזה אל תלמידיו?

אין ספק שהוראת-לוואי עשויה לעזור במאוד, שכן היא עשויה ליצור
איזו "הכשרה לבבות", על מנת שהתלמידים יהיו מסוגלים להתקרב אל
עולמם הרוחני של הבעש"ט ותלמידיו. קפיצה מיידית מעולמם היומיומי
של תלמידיו אל תוכנם של הסיפורים עשויה להזיק, שכן, גם במקרה
הטוב, כשעולם החסידות לא יעורר התנגדות או צחוק, הוא עשוי להיתפס
כאנקדוטה שמייד לאחר קליטתה – היא חדלה למעשה להתקיים.

הוראת-לוואי עשויה לכלול עניינים שונים, כגון: לימוד פרק בהיסטוריה
של החסידות ותוך כדי כך קריאת פרקים מונוגרפיים על הבעש"ט².
המורה עשוי להסתייע במאוד במבוא של מרטיין בובר לספרו "אור הגנוז"³.
צילום של דף אחד או שניים מחוך "שבחי הבעש"ט"⁴ והעברתו בין
התלמידים עשויים להקנות לתלמידים תחושה חזותית של מוצג חי. הם
יבינו, בלא הסברים עיוניים מייגעים, כיצד "נראית" מעשייה על הבעש"ט.

1 נציין לפחות אותן מטבעות לשון הרווחות, למשל, במעשיות שבספר
"שבחי הבעש"ט" המופיעות גם ב"סיפורים נאים על ר' ישראל
בעש"ט" של עגנון, כגון: "מעשה", "פעם אחת", "שמעתי מפי",
(עיי' בפתיחות ובסיומים של הסיפורים הנידונים).

2 מצויים ספרים רבים שיוכלו לסייע בעניין זה. לנוחיות המורה אמליץ
על ספרו של ד"ר ש.א. הורודצקי, "החסידות והחסידים" הוצ' דביר.

3 מרטיין בובר, "אור הגנוז", הוצאת שוקן, תשי"ח.

4 "ספר שבחי הבעש"ט", ערוך ומסודר בצירוף מבוא והערות, מאת ש.א.
הורודצקי, הוצ' דביר ת"א, תשכ"ח.

כשידובר לאחר מכן על צידם הספרותי של סיפורי עגנון – יוכלו להשוות מטבעות לשון החוזרות פה ושם. בדיון מעמיק יותר יוכלו לעמוד גם על השוני בין שני דרכי-הסיפור ומתוך כך אולי אף יבחינו באלמנטים של סגנון (סטיליזציה) בסיפורי עגנון.

הדרך הטובה ביותר לעמת את סיפורי עגנון הנדונים עם מקורות קדומים היתה יכולה להיות הצגתם מול סיפורי חסידים מקוריים הקרובים אליהם מבחינת עניינם. ברם, חסרים בידינו מפתחות מסודרים שיפגישונו עם סיפורים חסידיים מסוג זה אך קיימת גם אפשרות של עימות חלקי עם צורה ספרותית קדומה או עם מקור ספרותי שהמספר עשה בו שימוש. גם עימות כזה יעמידנו על דרכו המיוחדת.¹

עניין אחר שמן הראוי לתת עליו את הדעת נוגע לגישת היסוד החסידית ביחס לסיפורי מעשיות חסידיות. כוונתנו לאותה גישה המצויה מלכתחילה בלבוש מושגי במקורות חסידיים המובאים על-ידי עגנון. הבנת הגישה המועלית במקורות אלה עשויה להאיר את מגמתם של סיפורים חסידיים, ועם זאת היא עשויה לשמש בידי המורה גם לעזר כהוראת-לוואי מהסוג האמור, שכן המקורות מסבים את תשומת-ליבנו אל אותו "לקח" חסידי.

1 ברצוני להצביע, למשל, על כתב-יד של עגנון, שהראה לי מר רפאל וייזר, עובד המחלקה לכתבי-יד וארכיונים בבית-הספרים הלאומי. כתב-יד זה אינו אלא העתקת סיפור חסידי מקורי מהספר "קהל חסידים", דף י"ד עמוד א' (דף י"ח עמוד א-ב בהוצאת לבוב תש"ד), המלווה שינויים קלים בלבד, שהנכבד בהם הוא מתן השם "גילוי אליהו" לסיפור החסידי האוטנטי. סיפור חסידי זה הועתק על-ידי עגנון במסגרת אנתולוגיה על הבעש"ט שהכין. הסיפור מובא כלשונו כנספח לאחר ניתוח הסיפור. בצדק העיר מר וייזר בהרצאתו בקונגרס למדעי היהדות תשל"ג על קרבת הזמן, שהייתה בין העתקה זו לבין חיבור הסיפור החדש של עגנון, שנקרא אף הוא "גילוי אליהו", שכן המקור החסידי היה בוודאי גירוי לסיפור החדש. מן הראוי לציין, שמר וייזר ראה בסיפורו של עגנון מעין מעשה פארודיה על סיפור חסידי. בניגוד לכך יצביע ניתוח הסיפור שלי על מעשה סגנון מכוון.

לצורך זה נביא מובאות אחדות מתוך דברים שמביא עגנון בספר "ספריהם של צדיקים, מאה סיפורים ואחד"¹ (כשתוך כדי הבאתן נדגיש את העשוי לסייע בדיננו). מובן שאין מובאות אלה באות אלא כדי לסייע, שכן בראש וראשונה יש לבדוק בכל סיפור מחדש, מה משתמע ממנו לגבי גישת המספר, כפי שננסה לעשות בניחוח הסיפורים עצמם.

1. מתוך הקטע "בפועל ובכח"²

"הצדיק ר' יצחק מנשחיו ז"ל היה אומר, אומר היה אבי מורי זכר צדיק לברכה, אני איני מחשיב אותם סיפורי מעשיות שמספרים על צדיקים, שמעשיות הרבה בדויות הן ומעורבות בטעויות, חוץ מן המעשיות שמספרים על הבעש"ט, זכרונו לברכה, שאפילו לא היה המעשה בפועל ממש, היה בכוחו של הבעש"ט לפעול הכול. ושמעתי מר' צבי מאיר רבינוביץ בשם זקנו הקדוש בעל תפארת שלמה, מי שמאמין בסיפורים שבשבחי הבעש"ט הוא טיפש, מי שמכחיש בסיפורים שבשבחי הבעש"ט הוא אפיקורס".

ההדגשה הראשונה כאן היא על הרעיון, שכוחן ואמינותן של מעשיות-הבעש"ט היא בהתכוונותן למה שעשוי היה שיקרה, גם אם לא היה בפועל ממש. לכשנרצה, הרי זה רעיון עתיק, המופיע עוד אצל אריסטו, כשהוא מבחין בין ההיסטורי לבין הפיוטי³, והוא רעיון שמן הדין שיופיע לא רק בדיון על מעשיות על הבעש"ט, אלא בכל דיון על ה"אמת" שבספרות, החל ברמה הנמוכה שבה שואלים ילדים: "האם הדברים באמת התרחשו?"

1 "ספריהם של צדיקים, מאה סיפורים ואחד", על ספריהם של תלמידי הבעש"ט ז"ל ושל תלמידי תלמידיו, הוצאת שוקן תשכ"א.

2 שם, עמ' י"ג.

3 אריסטו, "פואטיקה", פרק ט'.

והמשך ברמה גבוהה יותר, כגון זו שבה מדברים על היחס שבין הספרות לבין החיים, כשמעלים את מושג ה"מימזיס" או ה"ראליזם" וכדומה.

כמובן, שבהקשר של המעשייה הנדונה מחשיב ר' יצחק מנשחין את המעשיות על הבעש"ט בלבד, שהרי נקודת המבט שלו אינה של קורא ספרות אלא של חסיד. אבל בכיתה ניתן להדגיש חשיבותם של סיפורים, הבאה להם לא משום שהמעשים היו בפועל ממש, אלא משום שיש בהם גרעין של ממשות כלשהי.

ההדגשה השנייה בקטע המובא היא, שהסיפורים על הבעש"ט אינם מובאים על מנת שייאמנו או יוכחשו כמציאות ריאלית, אלא על מנת ששומעיהן ידבקו במודל של מה שעשוי היה להיות. זוהי נקודת ראות של חסיד. אבל כנראה שהיא אף נקודת ראותו של המספר ברבים מן הסיפורים על הבעש"ט.

2. מתוך הקטע "אורו של משיח"¹

"ר' נחמן מברצלב אמר, על-ידי סיפורי מעשיות של צדיקים ממשיכים אורו של משיח בעולם ודוחין הרבה חושך וצרות מן העולם".

מתוך הקטע "כחם של סיפורי מעשיות"²

"ר' נחמן מברצלב היה אומר, עיקר התעוררותו לעבודת השם יתברך באה לו על-ידי סיפורי מעשיות של צדיקים, שבבית אביו היו מצויים כל הצדיקים שהיו באים למיזיבוז, מקומו של הבעש"ט;

1 "ספריהם של צדיקים", עמ' מ"ז.

2 שם, שם.

ורובם ככולם היו מתאכסנים בבית אביו והיו מספרים במעשיהם של צדיקים, והוא היה שומע, ועל-ידי זה היה לבו מתעורר להידבק בדרכי השם יתברך עד שזכה למה שזכה".

מתוך הקטע "מעשיות"¹

"מובא בספר דגל מחנה אפרים של הרב הצדיק ר' משה חיים אפרים, נכדו של רבינו ר' ישראל בעל-שם-טוב, שמעתי וראיתי את אדוני אבי וזקני זכרונו לחיי העולם הבא, שהיה מספר מעשיות ודברים חיצוניים ובהם היה עובד ה' בחכמתו הזכה והטהורה".

שלוש המעשיות שהובאו לאיל משמשות כעין כתב אפולוגטיקה על קיומם של "סיפורי מעשיות של צדיקים". באחרונה שבהן משמש השם "מעשיות" מושג נרדף ל"דברים חיצוניים" ומתוך כך מתברר מדוע היה צורך לסנגר על קיומן של ה"מעשיות". עיקר הסניגוריה נסובה על היותן מעוררות את שומעיהן "להידבק בדרכי השם יתברך".

מן הראוי לזכור זאת בקראנו את סיפורי עגנון על הבעש"ט, שכן לפחות הגיבורים, שבשם מובאות המעשיות על-ידי עגנון, אמורים לבטא תפיסה שהיא בתחום הווייתם הרוחנית. העובדה שהסיפורים שיידונו מופיעים בשם של אישים חסידיים אוטנטיים, גם כשמאחוריהם ניצב המספר, נותנת לנו מקום לחשוב, שתפישתם לגבי התכלית המוסרית של סיפוריהם היא גורם ספרותי מכוון, שיש להתחשב בו על-פי עמדת המספר.

1 "ספריהם של צדיקים", עמ' מ"ז.

3. מתוך הקטע "לפי השעה"¹

"פעם אחת סיפרו לפני הרב הצדיק ר' דוד משה מטשורסקוב סיפור אחד שהיה אביו הצדיק מרוזין מספר אותו הסיפור פעם בסגנון זה ופעם בסגנון זה. אמר אותו צדיק, סיפור מעשיות שהצדיקים מספרים הם לפי הצורך של אותה השעה. ואף הוא היה מספר סיפור אחד בשינויים".

בקטע זה מובא תירוצו של אותו צדיק לעובדת שינויי ה"סגנון" וה"שינויים" החלים באותו הסיפור. התירוץ הוא שה"צורך" ו"השעה" עשויים לשנות סגנון, אבל עם זאת מודגש, שעל-אף השינויים היה הסיפור "אחד".

בדוננו בסיפורים שלפנינו, המאוחדים בכותרת "סיפורים על הבעש"ט", מן הדין שנשאל: מה הוא אותו "סיפור אחד" החוזר, על-אף השינויים העלילתיים, מסיפור למשנהו? מה הוא אותו גרעין אשר בלעדיו יאבדו סיפורי המעשיות הללו את ייחודם? גרעין זה עשוי להיות השקפה חסידית, צורה ספרותית קבועה, מגמה מסותרת של המספר הניכרת בדרכי העיבוד שלו, צירוף כל אלה וכיוצא בזה. בכל מקרה, כדאי הוא המאמץ לחשוף "אחדות" זו.

שני הסיפורים "מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם" ו"גילוי אליהו", מופיעים בקובץ הסיפורים, "סיפורים נאים של ר' ישראל בעל-שם-טוב"².

1 "ספריהם של צדיקים", עמ' נ'.

2 הקובץ נדפס ב-1960 בחוברת "מולד" 5-144, ונאסף אחר-כך בכרך "האש והעצים" שבכל כתבי עגנון, שיצא לאור ב-1962. הסיפור "גילוי אליהו" נתפרסם עוד קודם לכן ב"הארץ" 4.4.47, אך חזר והופיע בשינויים ובהרחבות ניכרות בחוברת "מאזנים" ניסן תשכ"ו (1966), ובנוסף קרוב לכך במהדורה מיוחדת של "האש והעצים" שיצאה באותה שנה. המובאנת הן על-פי מהדורת 1962.

בשניהם כאחד ניכר רצון המספר להביא את הדברים משמם של חסידים אוטנטיים. עניין זה מתבטא בלשון הסיפור וכן בהזכרת מקורות שאיבה, כגון בסיום הסיפור "מה גרם לו לבעש"ט שנתפרסם בעולם", נמצא: "כל זה שמעתי מפי החסיד ר' אורי אלכסנדר שיחיה, ואני כתבתי זאת זיכרון בספר".

בסיפור "גילוי אליהו" לא נמצא ייחוס הדברים למקור חסידי המפורש בשמו, אבל נמצא ניסיון לסיים את הסיפור בדרך ההולמת מקור חסידי: "ודבר שלא ספרנו קודם נספר עכשיו, ר' דויד ור' דויד ור' דויד ור' דויד, אלו ארבעה ר' דויד מבני היכלו של הבעל-שם-טוב כולם באותו מעמד היו, ואף ר' דויד הזקן המגיד מקולומיי נזדמן לאותו השבת ומרוב שמחתו רקד עם כל בני החבורה, באותו זמן עני שהיו קוראים לו אליהו הנביא וריקד עמהם".

סיום זה המובא בתוספת לסיפור עשוי ברוח שונה לחלוטין מכפי שעשוי הסיום האחר של הסיפור בקטע הקודם (ולכך ייחד הדיבור בניתוח סיפור זה). הוא מתפקד בסיפור בעיקר לגבי אלה שהעניין האוטנטי חשוב בעיניהם ביותר, דהיינו לגבי חסידים, אשר עצם הזכרת שם כל אחד מאותם רבנים מעוררת בהם התהגשות.

נמצא, שבכל אחד מן הסיפורים האמורים מתכוון המספר, לפחות במישור המפורש, לעצב סיפורים בדרך שונה מזו, הנקוטה בידי כשהוא מספר משם עצמו.

בקטע האחרון ב"האש והעצים" שכותרתו "התנצלות", מביא המספר דברים אחדים על סיפורי החסידים שלו, שיש בהם לחזק אבחנה זו, ועם זאת להעמידנו על עניין נוסף במנגנון מסובך זה: "כאן אומר דבר כנגד עצמי, ניסיון קשה הוא למספר שניתן לו לספר ממה שראו עיניו כשהוא בא לספר סיפורי מעשיות של החסידים וכן כל כיוצא. אבל סומך אני על היחידים שיראו מה בין סיפורי לאותם שכל יד כותבת".

לפנינו עדות מפורשת לעניין אופיים הייחודי של הסיפורים האמורים, השונה מכלל סיפורי עגנון. אבל עם זאת מעורר המשפט האחרון שבפיסקה קושי: אם איננו טועים בהבנתו נאמר בו, שהמספר מצפה בכל זאת לכך, שרישומו האישי יהיה ניכר באותם סיפורי חסידים. יתר על כן, ייתכן שבשל כך מוצא הוא לנכון לגאול את המעשיות החסידיות מהווייתן האנונימית.¹

מן הדברים שהועלו עד כה משתמעות כמה וכמה נקודות אחיזה להוראתם של הסיפורים בכיתה, אך מכיוון שכל סיטואציה כיתחית מכתובה את דרך התנהגותו של המורה לאור אופייה הייחודי, סבורתני שלא יהיה טעם רב בכך אם אתרכז בהנחייה דידקטית מפורטת ומכוונת יותר. הנחייה מעין זאת עשויה לעתים לסייע אך היא עלולה גם להכשיל או לעכב מורים משיקולי דעת עצמיים הפתוחים למצב בלתי צפוי.

1 על מנת להקל את ההבנה בכיתה בעניין שצויין לאחרונה, כדאי להיעזר בדוגמה אחרת: המורה יוכל לחזור ולהזכיר לתלמידיו מהו היחס שביין הבלדה הספרותית לבלדה העממית (אם תלמידיו כבר למדו בלדות אחדות) ולהשוותו במעט ליחס שביין סיפורים חדשים דמויי-סיפורים עתיקים לביין מקורם. יהא עליו להבהיר, שסיפור הנסמך אל תבניתו של סיפור קדום יותר, מגלה לקורא איזו מתיחות שביין שתי מגמות. האחת נובעת ממגמת המקור החסידי (גם כאשר לא נמצא מקור מדויק אבל מורגשת בסיפור לפחות פיקציה כאילו יש מקור כזה), והשנייה נובעת ממגמה "ספרותית" של מספר בעל תודעה סיפורית. אבחנה ביין שתי המגמות האלה עשויה לעורר הבנה בשאלה, מהי התכוונות או "עשייה" ספרותית.